

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
4/2022 (LVII)
<https://doi.org/10.36770/bp.761>
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Dariusz Piechota*

Uniwersytet w Białymstoku, Polska / University of Białystok, Poland

ORCID: 0000-0002-7943-384X

Bolesław Prus – w splątanej sieci natury i kultury

[Rec. T. Sobieraj, *W sieci natury i kultury. Bolesław Prus wobec dylematów światopoglądowych swojej epoki*, Universitas, Kraków 2022, 228 s., ISBN: 978-83-242-3844-6]

Bolesław Prus – In the Tangled Web of Nature and Culture

[T. Sobieraj, *In the Web of Nature and Culture. Boleslaw Prus in the Face of the Worldview Dilemmas of His Times*, Universitas, Cracow 2002, 228 pp., ISBN: 978-83-242-3844-6]

Abstract: The article is a review of the book *In the Web of Nature and Culture. Bolesław Prus in the Face of the Worldview Dilemmas of His Times* by Tomasz Sobieraj. In his analysis and interpretation, the author introduces the terms ‘anthropocene’ and ‘capitalocene,’ which have recently become popular in ecocritical research and social sciences. Sobieraj is interested in Prus’s attitude to the world of nature (both animate and inorganic), which is situated between anthropocentrism and biocentrism. The versatility of Prus’s interests is evidenced by the chapters devoted to technology and politics, in which the writer draws attention to the need to change the education system, industrial development, and the change of heart in Polish mentality.

Keywords: environmental issues in the humanities, positivism, Bolesław Prus.

* Dariusz Piechota – dr, adiunkt w Zakładzie Badań Źródłowych nad Literaturą XIX i XX Wieku w Kolegium Literaturoznawstwa Uniwersytetu w Białymstoku. Ostatnio opublikował książkę: *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej* (2022).

Dariusz Piechota, *Bolesław Prus – w splątanej sieci natury i kultury*

W najnowszej książce Tomasz Sobieraj powraca do twórczości Bolesława Prusa, która niezmiennie fascynuje zarówno starszą, jak i młodszą generację badaczy literatury drugiej połowy XIX wieku. Ostatnio utwory autora *Lalki* ponownie odczytywane są przez pryzmat najnowszych metodologii badawczych, w tym niezwykle popularnej ekokrytyki oraz *animal studies*.

Tom *W sieci natury i kultury...* składa się z sześciu szkiców. We *Wstępie* badacz podkreśla, że pisarstwo Prusa pozostaje złożone i wielowymiarowe, na co miała wpływ scjentystyczna pasja poznawcza autora, wynikająca z faktu, że tworzył on w okresie gwałtownych transformacji społeczno-politycznych i ekonomicznych¹. Sobieraj wprowadza dwa terminy antropocen i kapitałocen² cieszące się popularnością m.in. w badaniach ekokrytycznych oraz w naukach społecznych, a które to często powracają w kolejnych szkicach. We *wstępie* badacz zaznacza, że interesuje go stosunek Prusa do problemów natury, statusu i praw zwierząt, co jest szczególnie inspirujące dla badaczy z kręgu *animal studies*. Stosunek ten był niejednoznaczny, pełen wewnętrznych napięć³. Mimo że światopogląd Prusa, jeśli chodzi o kwestie etyczne, nacechowany był antropocentrycznie, pisarz nie ograniczał się wyłącznie do świata ludzkiego. Zarówno w twórczości literackiej, jak i w publicystyce autor *Emancypantek* podejmował problematykę dotyczącą kondycji ludzkiej, kultury i natury, co łączył z rozważaniem na temat polskości. Prusa interesowały kwestie ideowo-swiatopoglądowe, filozoficzne, naukowe oraz społeczno-polityczne.

W pierwszym rozdziale (*Między antro- a biocentryzmem*) Sobieraj opisuje meandry światopoglądu Prusa przez pryzmat współczesnej humanistyki środowiskowej, której jednym z postulatów jest promowanie innego sposobu widzenia świata. Uczony odwołuje się do pracy Ewy Domańskiej, która zwróciła uwagę, że relacje między światem ludzkim a nie-ludzkim powinny opierać się na myśleniu

1 T. Sobieraj, *W sieci natury i kultury. Bolesław Prus wobec dylematów światopoglądowych swojej epoki*, Kraków 2022, s. 8. Dalej cytaty lokuję w tekście recenzji. Patrz też: I. Gielata, *Bolesław Prus u progu nowoczesności*, Bielsko-Biała 2011.

2 Termin kapitałocen rozumiany jest jako uwypuklenie sprawczości systemu kapitalistycznego będącego globalną siłą oddziaływującą na społeczeństwo szczególnie silnie od połowy XIX wieku. Termin antropocen (występujący w dwóch wariantach jako „dobry” bądź „zły”) opisuje technologiczną ingerencję człowieka w środowisko naturalne. „Dobry antropocen” tworzy względnie harmonijne układy ekospołeczne, obejmujące człowieka i środowisko naturalne traktowane przezeń z szacunkiem i empatią. T. Sobieraj, dz. cyt., s. 16, 90.

3 Tamże, s. 9.

relacyjnym i na współzależności, współ-życiu natury-kultury⁴. Zaproponowana przez Domańską metafora splątanych sieci koresponduje ze światopoglądem oraz zainteresowaniami autora *Placówki*, który śledził i komentował na bieżąco najnowsze doniesienia z zakresu przyrodznawstwa, nauk społecznych oraz humanistycznych. Problematyka socjobiologiczna, jak słusznie wskazuje Sobieraj, opierała się „na zagadnieniach wzajemnych relacji między społeczeństwem ludzkim a innymi gatunkami zwierzęcymi”⁵. Nie dziwi zatem fakt, że światopogląd Prusa „jawi się jako struktura pełna wewnętrznych napięć, dynamiczna, podatna na ewolucję, niewolna przy tym od sprzeczności”⁶. Jakie są zatem źródła owych sprzeczności? Prus z jednej strony reprezentował tradycyjne stanowisko antropocentryczne, z drugiej zaś, jego zainteresowania otaczającym światem pozaludzkim świadczą o zwrocie w stronę biocentryzmu. Życie ludzkie, według autora *Faraona*, należałoby rozpatrywać w sposób holistyczny przez pryzmat związków z całą biosferą.

Nieprzypadkowo w kontekście dynamicznej industrializacji uwaga Prusa skupia się na Anglii, będącej w drugiej połowie XIX wieku epicentrum nowoczesności. We fragmentach poświęconych eksploatacji paliw kopalnych w Anglii pisarz zwrócił uwagę na problem nadmiernego wykorzystywania zasobów naturalnych. Wydaje się, że opowiadał się za strategią zrównoważonego rozwoju, co z kolei wynikało z jego światopoglądu. Prus postrzegał procesy i zjawiska w świecie natury przez pryzmat ich szkodliwości bądź użyteczności. Co ciekawe, w *Najogólniejszych ideałach życiowych* odnajdujemy antycypację toposu matki Ziemi jako istoty żyjącej, rozumianej jako wielki homeostatyczny organizm. Egzystencja ludzi zatem powinna rozwijać się na zasadzie harmonii i wzajemnych relacji symbiotycznych, co z kolei potwierdza empatyczny stosunek pisarza do świata przyrody, przejawiający się w trosce o materię ożywioną, jak również nieożywioną. Jednak, co warto podkreślić, troska o zasoby naturalne czy umiejętne gospodarowanie ziemią w publicystyce Prusa postrzegana była przez pryzmat interesów ludzkich⁷.

Sobieraj stwierdza, że pozytywiści dojrzewali wprawdzie intelektualnie pod wpływem Darwinowskiego ewolucjonizmu, to jednak w ich stanowisku

4 E. Domańska, *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, z. 1–2, s. 15.

5 T. Sobieraj, dz. cyt., s. 14.

6 Tamże.

7 Tamże, s. 29.

przejawia się tradycyjny dualizm natura-kultura⁸. Interesująca jest także koncepcja natury, w której splatały się treści organicystyczne i mechanistyczne. Autor *Placówki* postrzegał naturę jako rzeczywistość niezależną od człowieka. Ciekawy wydaje się stosunek pisarza do zwierząt. Niejednokrotnie na kartach kronik upominał się o ich humanitarne traktowanie, sprzeciwiał się także wszelkim formom przemocy (jak choćby wobec zwierząt wołowych). Równie sceptycznie wypowiadał się na temat wyścigów konnych. Jednakże do idei wegetarianizmu pisarz podchodził sceptycznie, traktując dietę bezmięsną jako kaprys ludzi majątnych⁹. Na marginesie mówiąc, podobne spostrzeżenia pojawiają się w *Ziemi obiecanej* Władysława Reymonta. Wspomnijmy epizod, w którym Hamerstein w rozmowie z Borowieckim omawia dietę jarską, a którą to Borowiecki odrzuca, co nie wynika z kwestii etycznych dotyczących masowego zabijania zwierząt, lecz z faktu, iż jest ona sprzeczna z tradycyjną kuchnią polską obfitą w różnego rodzaju mięsa¹⁰. Akcenty biotyczne pojawiają się w publicystyce Prusa, w szczególności w listach z podróży (m.in. z Puław), w których autor charakteryzuje świat flory i fauny. W opisach tych Prus ubolewał, że stosunek człowieka do świata natury nie kształtuje się na zasadzie harmonii, solidarności i troski¹¹. Szczególnie bliski autorowi *Lalki* wydaje się problem deforestacji, wycinki drzew przez dróżników. Krytyce poddana została daleko posunięta ekspansja ludzka w świat natury¹².

W rozdziale drugim Sobieraj zwraca uwagę na fascynację Prusa nauką i techniką. Autor *Emancypantek* był przekonany, że od poziomu technicznego zaawansowania danej nacji w dużej mierze zależy jej pozycja w świecie. Nie dziwi zatem fakt, że pisarz postulował o przeorientowanie edukacji w stronę kształcenia zawodowego¹³. Apologię techniki w publicystyce Prusa rozpatruje Sobieraj w kontekście antropocenu i kapitałocenu, będącego jednym z istotnych elementów projektu antropogenicznych interwencji w środowisko naturalne¹⁴. Interesujące w tym rozdziale są konteksty europejskie, jak choćby odwołania do

⁸ Tamże.

⁹ Tamże, s. 32.

¹⁰ W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, wstęp M. Popiel, Wrocław 2015, s. 123–124.

¹¹ T. Sobieraj, dz. cyt., s. 38.

¹² Tamże, s. 41.

¹³ Tamże, s. 43.

¹⁴ Tamże.

pracy niemieckiego filozofa Ernsta Kappa, który w pracy *Grundlinien einer Philosophie der Technik* zwrócił uwagę, że podmiot świata zachodniego wykorzystuje nowe zdobycze techniczne w procesie ujarzmiania natury¹⁵. Prus postrzegał procesy modernizacyjne jako warunek konieczny doskonalenia się polskiego organizmu społecznego, dlatego też tak często apelował o wspieranie rozwoju nauk przyrodniczych i ścisłych. Co więcej, pisarz wiązał postęp cywilizacyjny ze wzrostem moralności. Zapóźnienie cywilizacyjne Polaków utrudniało udział w wyścigu technologicznym. W rozdziale tym Sobieraj odwołuje się także do *Emancypantek*, w których w opisie cukrowni pisarz posługuje się metaforą organiczną, czego egzemplifikacją jest analogia ciało-maszyna¹⁶.

W rozdziale trzecim badacz powraca do kwestii natury w twórczości Prusa. Szczególnie inspirujący jest jego początek, w którym współczesny kryzys klimatyczny staje się impulsem do refleksji na temat dziewiętnastowiecznych źródeł destrukcyjnego wpływu człowieka na ekosystem. Słusznie stwierdza Sobieraj, że retrospektywne spojrzenie na świadomość kulturową epoki pozwala na poszukiwanie źródeł współczesnych problemów. W rozdziale tym badacz koncentruje się na traktacie *Najogólniejsze ideały życiowe*, w którym pojęcie natury pojawia się wielokrotnie. Horyzonty poznawcze Prusa, jak konstatuje Sobieraj, wyznaczały „epoka człowieka” (antropocen) oraz „epoka kapitalizmu” (kapitałocen)¹⁷. Autor *Lalki* koncentruje się na trzech płaszczyznach życia (organiczna, społeczna i duchowa), które pozostają ze sobą w nieustannej łączności. W rozdziale tym powraca koncepcja Gai jako wielkiej istoty żyjącej, podatnej na cierpienie. Miłość do Ziemi, według Prusa, powinna przejawiać się w trosce o cały ekosystem i wymaga od człowieka zasadniczej przemiany wewnętrznej. Dlatego też pisarz postulował o powołanie Towarzystwa Przyjaciół Natury, które miałyby czuwać nad światem przyrody, zarówno tym ożywionym, jak i nieorganicznym, zapobiegać jego niszczeniu i sprzyjać harmonijnemu rozwojowi¹⁸. Pisarz, jak stwierdza Sobieraj, „włączał człowieka w makrokosmos natury, poddawał go działalności jej praw, charakteryzując zaś jego istotę, zwracał uwagę na ontologiczny dualizm, nawiązujący do tradycji kartezjańskiej”¹⁹.

¹⁵ Tamże, s. 47.

¹⁶ Tamże, s. 77.

¹⁷ Tamże, s. 90.

¹⁸ Tamże, s. 105.

¹⁹ Tamże, s. 109.

W rozdziale czwartym badacz koncentruje się na traktacie Prusa *Szkice programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa*, który uznawany jest za kanoniczne dzieło polskiej socjologii pozytywistycznej. Fundamentem badań, w opinii autora *Placówki*, pozostaje obserwacja i doświadczenie. Sobieraj zwraca uwagę, że organicyzm i ewolucjonizm stały się zasadniczymi wariantami socjologii pozytywistycznej. Prus postrzegał narody-organizmy jako wytwory wielu czynników naturalnych, w których szczególnie nacisk kładł na ich środowiskowe uwarunkowania i czynniki naturalne²⁰. Rozwój zaś pojmował jako stopniowe zbliżanie się do ideałów: Doskonałości, Użyteczności, Szczęścia, co stanowi nawiązanie do prac Lamarcka i Spencera²¹. Prozaik postulował o intensywniejsze uprzemysłowienie kraju, rozwój rolnictwa oraz polonizację klasy kapitalistów. Istotną rolę w tym procesie odgrywać miała idea pomocy wzajemnej Piotra Kropotkina, polegająca na wspieraniu się i wymianie usług²². Doskonalenie to ma odbywać się na różnych poziomach życia społecznego, w tym także jednostkowego. Prus zwrócił uwagę także na ogromne zaniedbanie w dziedzinie higieny i słabej kondycji fizycznej rodaków.

W rozdziale piątym Sobieraj skupia się na późnej publicystyce Prusa. W okresie rewolucji 1905 roku pisarz zarzuca szczegółowość faktograficzną na rzecz uchwycenia psychologii rewolucji i konsekwencji jej oddziaływania na charaktery ludzkie²³. W szkicu tym badacz śledzi dramatyczne doświadczenie wielkiej historii, która wywarła wpływ na życie i twórczość Prusa. Wspomina traumę roku 1863, która spowodowała wstrząs w duchowości młodego Głowackiego. Interesujący wydaje się fakt, że twórczość Prusa została zdominowana przez krytykę romantycznego irracjonalizmu politycznego. Pisarz przeciwstawiał się różnym formom upamiętniania przeszłości przejawiających się w powierzchownym kulcie poprzedników. Sobieraj w kontekście rozważań historiozoficzno-politycznych przywołuje artykuł *Miasto zahipnotyzowane*, w którym Warszawa będąca metonimią Polski i polskości stała się miejscem pamięci zbiorowej i kulturowej²⁴. Pojawiająca się w artykule Prusa sekwencja

²⁰ Tamże, s. 121.

²¹ Tamże, s. 123.

²² Tamże, s. 133.

²³ Tamże, s. 158.

²⁴ Tamże, s. 163.

zdarzeń historycznych obejmowała okres od powstania listopadowego po rewolucję roku 1905. Mitologia polityki romantycznej podtrzymywana trwale przez pamięć kulturową Polaków była krytykowana przez Prusa, gdyż nie uwzględniała innych wzorców niż heroiczno-romantyczne²⁵.

W ostatnim rozdziale Sobieraj koncentruje się na czwartym tomie *Emanypantek* zdominowanym przez treści natury filozoficznej. Stały się one wykładem poglądów metafizycznych autora i zawierają kompleksową wizję świata i człowieka. Badacz zwraca uwagę na kontekst społeczno-obyczajowy towarzyszący publikacji powyższej powieści (czas kryzysu światopoglądowego w Europie, pesymizm filozoficzny spod znaku Schopenhauera i Nietzschego). W centrum uwagi Sobieraja znajduje się wykład filozoficzny profesora Dębickiego wyróżniający się wielopłaszczyznowością, obejmujący tematykę antropologiczną, eschatologiczną, kosmologiczną, metafizyczną czy (meta) naukową²⁶. Badacz podkreśla, że system Dębickiego cechuje metafizyczny realizm, zakładający obiektywnie (niezależnie od podmiotu) istnienie świata²⁷. Granica życia doczesnego nie oznaczała dla Prusa kresu istnienia. Stanowiła przygotowanie do życia wiecznego, stała się miejscem wypełniania się najważniejszych ideałów życiowych.

W sieci natury i kultury to ciekawa i godna uwagi publikacja. Liczne intertekstualne odniesienia do tekstów filozoficznych, przyrodniczych wzbogacają kontekst opisywanych problemów. Nowa książka Tomasza Sobieraja to publikacja rzetelna i interesująca, potwierdzająca erudycyjność analiz badacza, który wprowadzając narzędzia charakterystyczne dla humanistyki środowiskowej, poszerza perspektywę oglądu twórczości Prusa, która parafrazując słowa Kazimierza Bartoszyńskiego, jest niekończącym się zadaniem interpretacyjnym²⁸. Niewątpliwie owa publikacja stanie się cennym źródłem inspiracji dla badaczy z kręgu ekokrytyki oraz *animal studies*.

²⁵ Tamże, s. 178.

²⁶ Tamże, s. 187.

²⁷ Tamże.

²⁸ K. Bartoszyński, *Interpretacja – „nie kończące się zadanie”. Przykład „Lalki” Bolesława Prusa*, [w:] *„Lalka” i inne. Studia w stulecie powieści realistycznej*, pod red. J. Bachórza i M. Głowińskiego, Warszawa 1992.

Dariusz Piechota, *Bolesław Prus – w splątanej sieci natury i kultury*

Bibliografia

Bartoszyński K., *Interpretacja – „nie kończące się zadanie”. Przykład „Lalki” Bolesława Prusa*, [w:] „Lalka” i inne. *Studia w stulecie powieści realistycznej*, pod red. J. Bachórze i M. Głowińskiego, Warszawa 1992.

Domańska E., *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1–2.

Gielata I., *Bolesław Prus u progu nowoczesności*, Bielsko-Biała 2011.

Reymont W.S., *Ziemia obiecana*, wstęp M. Popiel, Wrocław 2015.

Sobieraj T., *W sieci natury i kultury. Bolesław Prus wobec dylematów światopoglądowych swojej epoki*, Kraków 2022.